

Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk Ulus Kimliği İnşası ve “Arap İhaneti”*

M. Talha ÇİÇEK

Sabancı Üniversitesi Tarih Bölümü (İstanbul)

Özet

1916 yılının Haziran ayında Mekke’de patlak vermiş olan Şerif Hüseyin İsyanı’nın, Arapları temsil eden ve milliyetçi bir amaç taşıyan bir isyan olmadığı bugün akademik çalışmalarla aydınlatılmış durumdadır. Bununla birlikte, Hilafet’in ilga edilmesiyle başlatabileceğimiz ulus-devlet ideolojisinin benimsenip bir ulus inşasına girişildiği dönemde, Arapları ötekileştirmek amacıyla Şerif Hüseyin İsyanı bütün Arapları temsil eden bir isyan olarak yansıtılmıştır. Bu bağlamda Araplar da halifeyi arkadan vurmakla itham edilmişlerdir. Bu çalışmanın amacı bu imajın ders kitaplarına nasıl yansıdığını incelemektir. Bu bağlamda ilk olarak Şerif Hüseyin İsyanı’nın Arapları temsil etme kabiliyeti sorgulanacak, akabinde bu isyanın milliyetçi bir ideoloji taşıyıp taşımadığı incelenecektir. Son bölümde ise isyanın Türk ders kitaplarında nasıl yansıtıldığı ve nasıl bütün Arapları temsil eden bir harekete dönüştüğü incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Şerif Hüseyin İsyanı, Arap Milliyetçiliği, Ulus İnşası, Hilafet.

* Makaleyi okuyup tenkitlerini benimle paylaşan Yunus Uđur, Serhat Aslaner ve Mustafa Demiray’a teşekkür ederim.

TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİNİN Cumhuriyet dönemindeki durumu ve bu bağlamda Türkiye'deki "hain Araplar" imajının oluşumunda kuşkusuz Arap topraklarını 400 yılı aşkın bir süre hâkimiyeti altında bulunduran Osmanlı Devleti'nde, II. Mahmut'la başlayan modernleşme hareketleri sonucunda yaşanan gelişmelerin ve bunlara verilen tepkilerin büyük etkisi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Batı karşısındaki inhitatı şüphesiz kendi tebaaları arasındaki ilişkileri, yakınlaşma ve gerginlikleri de önemli ölçüde belirlemiştir. Türk-Arap ilişkileri bağlamında düşünecek olursak, Tanzimat ile başlayan ve I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin Arap toprakları üzerinde kontrolünün sona ermesiyle biten, merkezî idarenin toprakları üzerindeki etkisini artırmaya yönelik politikaları, Arap vilayetlerinde adem-i merkezîyet taleplerinin artmasını da beraberinde getirmiştir.¹ Özellikle, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)'nin iktidarı ele geçirdikten sonra, Abdülhamid döneminin tersine, Türklere imparatorluk içinde öncü bir rol atfeden ve bu şekilde imparatorluğu yeniden organize etmeyi amaçlayan politikalar benimsemesi ve yerel politik önderleri ortadan kaldırmayı hedeflemesi, Osmanlı idaresi altında yaşayan Arap ileri gelenleri arasında tepkiyle karşılanmış ve adem-i merkezîyet ve eşit temsil içerikli taleplerin artışına yol açmıştır.²

Bu bağlamda, iki taraf arasında önemli ölçüde II. Meşrutîyet'le beraber gün yüzüne çıkan ve fakat bilhassa I. Dünya Savaşı esnasında yaşanan olaylar Türkiye tarihinin daha sonraki dönemlerinde oluşacak olan Arap algısının şekillenmesine önemli etki yapacaktır. Savaşın ilanıyla birlikte uluslararası baskıdan tamamen kurtulan İTC Hükümeti, öncelikle adem-i merkezîyet talebinde bulunan yerel politik muhalefeti yok etmeyi hedeflemiştir. Bu siyaset çerçevesinde, Suriye'deki Arapçı muhalefetten sonra kendisinin de tasfiye edileceğini öğrenen Şerif Hüseyin,³ Hicaz ve etrafında meskûn bulunan bazı Arap kabilelerini de kendi tarafına çekerek, 1916 yılı Haziran'ında -yani savaşın tam ortasında- İttihatçı yöne-

1 Bu dönemde Türk Arap ilişkilerinin seyrinin analizi için bkz. Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire* (Berkeley; California University Press, 1992), s. 17-51.

2 Ayrıntılı bilgi için bkz. Kayalı, s. 52-141.

3 İttihat ve Terakki'nin Şerif'i tasfiye edeceği doğrultusundaki niyetlerini açıklayan ve Şerif'in bu durumdan haberdar olduğunu ifade eden bir Alman raporu için bkz. PA-AA, Türkei 165, Bd. 42, Oppenheim'dan Dışişleri Bakanlığına, 28 Temmuz 1918.

time karşı isyan etmiştir.⁴ Bütün Arapları temsil etmediği, Cumhuriyet’i kuran kadrolar tarafından çok iyi bilinen Şerif’in bu isyanı, Türkiye’de, daha sonraki dönemlerde ulus inşa süreçlerinin bir parçası olarak “Arap ihaneti”ne dönüşmüş ve Arap algısının oluşmasında büyük bir paya sahip olmuştur. Peygamber soyundan gelen bir lider olarak Osmanlı Hilafeti’ne isyan etmiş olan Şerif Hüseyin, Türkiye’de hem dine karşı reformların uygulanmasında hem de “Türk” öznesini tarih algısında daha da merkezî bir yere oturtmakta önemli bir rol oynamıştır. Bundan dolayı, Şerif Hüseyin’in isyanını incelemek, Türkiye resmî tarih ideolojisinin oluşum aşamalarını anlama noktasında literatürde önemli bir boşluğu dolduracaktır.

Konunun mevcut literatürde ne kadar incelendiği hususuna gelince, aslında mevcut İngilizce literatürde bu isyanın bütün Arapları temsil eden bir hareket olmadığı, hareketin bütün ayrıntıları tartışılmak suretiyle ortaya konulmuş durumdadır.⁵ Fakat bu konu üzerine Türkçe yapılan araştırmalar oldukça yetersizdir. Ayrıca, olayın Arapları temsil etme kabiliyeti hakkında İngilizce literatürde yapılan tartışmalar da Türkçeye yeterince aktarılmış değildir.⁶ Dahası her iki dilde de olayın neden bütün Arapları temsil eden bir harekete dönüştü(rüldü)ğü sorusu sorulmuş değildir. Literatürde-

4 Şerif Hüseyin’in isyan beyannamesinde kime isyan ettiğine dair şu bilgiler yer almaktadır: “Bizim düşmanlığımız Enver, Cemal, Talat ve hempalarına karşıdır. Bizim bu kin ve düşmanlığımıza her akıllı Müslüman iştirak eder hatta saltanat dahi kalben bizimledir...”: “el-Menşurü'l-Haşimiyyi’ş-Şerif es-Sani”, *Makalatü’ş-Şeyh Reşid Rıza es-Siyasiyye III*, nşr. Yusuf Hüseyin İbîş ve Yusuf Kazma Huri (Beyrut: Daru İbn Arabi, 1994), s. 1089 içinde.

5 Konuyla ilgili olarak İngilizce yazılmış bazı eserler şunlardır: Joshua Teitelbaum, *The Rise and Fall of the Hashemite Kingdom of Arabia* (London: Hurst&Company, 2001); Aryeh Shmuelevitz ve Asher Susser, *The Hashemites in the Modern Arab World* (London: Routledge, 1996) ; Ernst Dawn, *From Ottomanism to Arabism; Essays on the Origin of the Arab Nationalism* (Urbana: University of Illinois Press, 1973)

6 Hasan Kayalı ve Ernst Dawn’ın yukarıda zikredilen eserlerinin Türkçeye tercüme edilmesi bu anlamda önemli bir katkıdır. Fakat konu Şerif Hüseyin’in merkeze alındığı çalışmalarla daha fazla aydınlatılmaya muhtaçtır: Ernst Dawn, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa* (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998); Hasan Kayalı, *Jöntürkler ve Araplar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998). Bunlardan başka Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Arapçı hareketlerin bağımsızlık hareketleri olduğunu iddia eden Ömer Kürkçüoğlu tarafından yapılmış bir çalışma mevcuttur: Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti’ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982).

ki mevcut çalışmalardan farklı olarak bu makale Cumhuriyet kurulduktan sonra yaşanan ulus kimliği inşa süreçlerini ders kitaplarına yansıdığı biçimiyle analiz ederek bu algısal dönüşümün nasıl ortaya çıktığını açıklamayı amaçlamaktadır.

Şerif Hüseyin'in hareketi uzun süre "Arap İsyanı" olarak adlandırıldığından dolayı, Osmanlı modernleşmesinin son döneminde Arapların dillendirdikleri her türlü siyasi talep Şerif Hüseyin İsyanı ile bağlantılandırılmaktadır. Oysaki Ernst Dawn tarafından da açıkça ortaya konulduğu gibi, tamamen Osmanlı siyasetinin bir parçası olarak ortaya çıkmış olan Arapçılık hareketi ile Şerif Hüseyin'in hareketi bambaşka süreçlerin ürünüdür.⁷ Bundan dolayı bu makalede ilk olarak Şerif Hüseyin İsyanı ile Arapçı hareketin tarihsel gelişimlerinin farklı olduğu vurgulanacak, akabinde ise Şerif Hüseyin'in isyanı ve bunun Türkiye'deki algılamasının dönüşümü üzerinde durulacaktır.

Arapçı Hareket ve Şerif Hüseyin

Aşağıda ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz gibi, Şerif Hüseyin önderliğinde 1916 Haziran'ında başlayan Hicaz isyanı yakın zamanlara kadar hem akademik literatürde hem de Türkiye'deki akademik ve popüler algıda Arap milliyetçi hareketinin bir ürünü olarak görülmekteydi.⁸ İsyanın önderleri de daha sonra yazdıkları hatıralarında bu hareketi romantize etmişler ve Arap siyasetinin o zamanki gereksinimleri icabı olarak hadiseye milliyetçi bir karakter kazandırmaya çalışmışlardır.⁹ Oysaki Osmanlı topraklarında, özellikle Balkanlar'da ortaya çıkmış ulusçuluk hareketlerinin tersi-

7 Dawn, Şerif Hüseyin İsyanı'nın Arapçı ideallerle herhangi bir ilgisinin olmadığını detaylarıyla ortaya koymuştur. Dawn'ın, bu konunun analiz edildiği makalesi için bkz. Ernst Dawn, "The Amir of Mecca al-Husayn ibn- Ali and the origin of the Arab Revolt", Dawn içinde, s. 1-53.

8 Bu algının oluşmasına en büyük katkısı George Antonius'un meşhur kitabı yapmıştır: George Antonius, *The Arab Awakening- the Story of Arab National Movement* (Beirut: Lebanon Bookshop, 1969 [1937]). Türkiye'deki akademik algıya dair bkz. Kürkçüoğlu.

9 Mesela Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah hatıralarında isyan hareketini olduğundan çok farklı bir biçimde anlatmaktadır. Harekete katılanlar inanmış milliyetçiler olarak aktarılmıştır. Dahası bu isyan bütün Arapların canı gönülden destek verdikleri bir hareket olarak yansıtılmıştır. Ayrıntılar için bkz. Kral Abdullah, *Biz Osmanlıya Neden İsyân Ettik* (trc. Halit Özkan, İstanbul, Klasik Yayınları, 2006).

ne, Arapçı hareket neredeyse tamamen entelektüellerden ve yerel ayanlardan oluşan, Osmanlı hukukunun sınırları içerisinde yasal bir muhalefet hareketidir ve Osmanlı hâkimiyeti devam ettiği sürece herhangi bir silahlı faaliyete girişmemiştir. Şerif Hüseyin İsyanı ise ancak, -isyan hareketinden sonra Mısır’daki Suriyeli Arapçıların teşvikiyle benimsenen ve propaganda yapmaktan öte bir anlamı bulunmayan Arapçı söylemi dışarıda tutacak olursak- Osmanlı tarihinin herhangi bir zamanında patlak vermiş bir bedevi kabile isyanı kadar ideolojiktir.¹⁰

Yukarıda tamamen siyasi bir muhalefet hareketi olduğunu ifade ettiğimiz Arapçı hareket, aynen Türk milliyetçiliği gibi modern Osmanlı düşüncesinin Osmanlıcılıktan ulusçuluğa doğru daralan seyriyle, zaman geçtikçe etnisite merkezli talepleri daha da belirginleşip netleşen bir çizgidir. Bu bağlamda, tıpkı Jön Türk milliyetçiliği gibi, büyük oranda Suriye’yi muhtemel bir yabancı istilasından korumak gayesiyle ortaya çıkmıştır ve Osmanlı siyaseti çerçevesinde Araplara ve Arap kültürüne daha fazla yer verilmesini savunan bir tavır benimsemiştir.¹¹ Şerif Hüseyin İsyanı ise Jön Türklerin merkezîleştirme politikaları çerçevesinde Hicaz’daki otoritesini kaybetmekten korkan Mekke Emiri’nin kendini koruma refleksinden başka birşey değildir ve Arapçılığı sadece bir propaganda aracı olarak kullanmaktadır.¹² Aziz el-Azmeh’e göre Şerif Hüseyin’in isyanı Arapçı hareketten o kadar bağımsızdır ki, bu hareket Arap milliyetçiliği literatüründen çıkarılmalıdır.¹³

Modern Arap düşüncesinin -ve aynı zamanda modern Türk düşüncesinin- öncülleri olarak kabul edilen ilk kuşak İslam düşünürlerinden ve Arap milliyetçileri tarafından yazı ve faaliyetlerine büyük önem verilip Arapçılığın öncülerinden kabul edilen *Cemaleddin Afgani*¹⁴ ve *Muhammed Abduh* İslam milletlerinin yaşadıkları sıkıntı-

10 İsyanın ideolojik yönüne dair benzer bir çalışma için bkz. Dawn, s. 1-53.

11 Arapçılığın Osmanlı çizgisi ve Arapçıların talepleri, bu hareketin önde gelen simalarından olan Selim Ali Selam tarafından ayrıntılı olarak tasvir edilmiştir. Bkz. Selim Ali Selam, *Beyrut Şehremininin Anıları (1908-1918)* (trc. Halit Özkan, İstanbul: Klasik Yayınları, 2005), s. 125-140.

12 Bu meselenin ayrıntılı bir şekilde tartışıldığı bir metin için bkz. Kayalı, s. 174-202.

13 Aziz Al-Azmeh, “Nationalism and the Arabs”, *Arab Nation Arab Nationalism* (haz. Derek Hopwood, London: Macmillan Press, 2000), s. 69

14 Arap düşüncesi üzerine yaptığı çalışmalarıyla bilinen Albert Hourani, Afganî’yi Arapçı düşüncenin öncüsü olarak kabul etmektedir. Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1789-1939* (Cambridge: Cambridge Uni- ➤

ları tamamen ümmetçi bir yaklaşımla ele almışlardır. Onların zihninde “Arap” kelimesinin yeri yoktur ya da sadece İslam çerçevesinde vardır. Gayeleri sadece *selefi* bir tutumla İslam’ı reforme ederek Ümmetin birlik ve “dirilişi”nin sağlanmasıdır.¹⁵ Hatta Afgani, İslam dayanışmasının *ulus* dayanışmasından etkili olacağını açıkça ifade etmektedir.¹⁶ Daha sonra gelen *Reşid Rıza*’da da, Arapçılık daha belirgin olmakla birlikte, yan bir unsur olup merkezde İslam vardır.¹⁷ Ayrıca onun Osmanlı Devleti’nde kurumsal reformdan başka bir talebi de yoktur. Yine Arap-Türk ayrımını ön plana çıkaran *Abdurrahman el-Kevakibi*’de de, Türk karşıtı duygular, halifeliğin Hicaz’a transfer edilmesinin teklif edilmesiyle yarı-siyasal bir içerik kazanmış olsa da merkezde yine İslam ve Ümmetin “kurtarılması” kaygısı vardır.¹⁸

Arapların ayrı bir siyasal yapılanmaya gitmesi görüşü 1900’lerin hemen başında ilk olarak açık bir şekilde Hıristiyan-Arap *Necip Azuri* ve *İbrahim el-Yazıcı* tarafından açıkça dile getirilmiştir.¹⁹ Onlar Arap “ulusunun” Avrupalı ulus-devletler gibi tek bir devlet

versity Press, 1984), s. 103-130. Yine önde gelen Arap milliyetçilerinden olan Muhammed Kürd Ali’nin hatıratında Tahir el-Cezairi’nin kendisinin hocası olduğu ifade edilmektedir. el-Cezairi de Afgani-Abduh ekolüne mensuptur; Kürd Ali, s. 39; aynı şekilde Refik el-Azm’ın ilk kitapları Afgani-Abduh çizgisine oldukça yakındır; Refik el-Azm, *İttihad-ı İslam ve Avrupa* (İstanbul, Ebu Ziya, 1909); keza Mehmed Akif’ten Bediüzzaman’a kadar birçok Türk düşünürü Afgani-Abduh çizgisinden etkilenmişlerdir.

15 Adeed Dawisha, *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair* (Princeton: Princeton University Press, 2003), s. 21.

16 Sylvia Haim, *Arab Nationalism: an anthology* (Berkeley: California University Press, 1976), s. 13.

17 Enis el-Ebyaz, *Reşid Rıza: Tarih ve Sira*’ (Carrus Pres: Tripoli, 1993), s. 53. Reşid Rıza’nın Modern İslam düşüncesindeki yerine dair kendi eserlerinden yola çıkılarak yapılmış ayrıntılı bir analiz için bkz. Özgür Kavak, *Modern İslam Hukuk Düşüncesi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011).

18 Dawisha, s. 20-21. Bir ulema ailesi olan Abdurrahman Kevakibi’nin ailesi hakkında Türkçe yapılmış bir çalışma için bkz. Zeynep Altuntaş, “Kevakibizadeler: Osmanlı’da Bir Ulema Ailesi”, *Bülten* 67, (İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 2008): 92-112. İnternet erişimi için bkz. www.bisav.org.tr/userFiles/yayinlar/makaleler/mecmua67.pdf

19 “... *Arap İmparatorluğu’nun* ... yönetim şekli anayasal monarşi olacaktır. Bütün dinlerin yaşanma özgürlüğü olacak ve vatandaşlar kanun önünde eşit olacaklardır. Bu devlet aynı zamanda Türklerin Avrupalılara Arap coğrafyasında vermiş oldukları bütün ayrıcalıkları da tanıyacaktır. Lübnan’ın otonomisini ve Yemen Irak ve Necd’in *bağımsız devletçiklerini* de tanıyacaktır.” Negib Azoury, “Program of League of Arab Fatherland”, Haim, s. 81-83 içinde [vurgular bize ait].

çatısı altında örgütlenmesi ve Osmanlı İmparatorluğu’ndan siyasal olarak bağımsız olması gerektiğini açık bir şekilde ifade etmişlerdi. Fakat onların görüşlerine Müslüman Araplar itibar etmemişler ve bu görüşler Arapların yaşadıkları vilayetlerde toplumsal olarak yaygınlaşmamıştır.²⁰

Arapçı hareketin amaç ve ideallerini anlayabilmek için II. Meşrutiyet sonrasında daha çok Müslümanlar tarafından kurulmuş olan Arapçı derneklerin faaliyetlerini ve söylemlerini incelemek gerekmektedir. Çoğunlukla İstanbul merkezli olarak kurulan bu dernekler Arap vilayetlerine daha çok yatırım yapılması, Arapçanın kamusal alanda yaygınlaştırılması ve idarî olarak adem-i merkeziyetçi bir yapının oluşturulması gibi taleplerde bulunmuşlar ve bunların gerçekleşmesi için faaliyet göstermişlerdir.²¹ 1908 sonrasında Mekke Şerifi olarak atanan ve daha sonra “Arap” isyanının önderi olacak olan Şerif Hüseyin ise, Hicaz’da herhangi bir karşılığı olmaması dolayısıyla bu hareketlere her zaman mesafeli durmuştur.²² Yukarıda da ifade edildiği gibi, isyan sonrasında Arapçı söylemi propaganda maksatlı olarak kullanmıştır.

Arapçı hareketin o dönemin Arap toplumundaki desteklenme durumuna ve Arapları temsil etme kabiliyetine gelince, yapılan son çalışmalar, bu hareketin toplumsal desteğinin tespiti hususunda önemli bilgiler içermektedir. Dawn’ın tesbitine göre 1914 Ekim’ine kadar Doğu Arap vilayetlerinde, Arap milliyetçiliğinin açık savunucusu ve Arap milliyetçisi cemaatlerin *üyesi* olanların sayısı sadece 126’dır. Bu o dönemde Suriye’de her 100.000 kişiye 3.5 Arap milliyetçisi, Filistin’de 3.1, Lübnan’da ise 2.4 Arap milliyetçisi düştüğünü göstermektedir.²³ Daha sonraki bir çalışmada Tauber bu sayıyı 180 olarak belirlemektedir.²⁴ Bu rakamlar Osmanlı Devleti’nde Arapçı düşüncelerin yaygınlaştığını düşünmemiz için ol-

20 Dawisha, s. 23.

21 el-Ahd’in 1913 yılında açıklanan programının ilk maddesi “... İstanbul hükümeti’ne bağlı kalmak koşuluyla, Arap vilayetlerinin iç özerkliği için çalışmalar yapmak”, ikinci maddesi ise “... halifelik’in Osmanlı soyunun elinde kalması gerektiği”dir. Bkz. Eliezer Tauber, *The Emergence of Arab Movements* (London: Frank Cass and Co. Ltd., 1993), s. 221-222.

22 Hicaz’da Arapçı hareketin etkisizliğini gösteren bir çalışma için bkz. William Ochsenwald, “Ironic Origins: Arab Nationalism in The Hijaz, 1882-1914”, *The Origins of Arab Nationalism* (ed. Rashid Khalidi ve diğerleri, New York: Columbia University Press, 1991) s. 189-204.

23 Dawn, s. 132.

24 Tauber, s. 293.

dukça yetersiz bir orandır. Dahası bunların bağımsızlık talep edip etmedikleri belli değildir. Ayrıca Efraim ve İnari Karsh'ın çalışmaları o dönemin Suriye, Lübnan ve Irak'ında *bölgesel* otonomi talep edenlerin varlığını ortaya çıkarır. Bu sayı onlar tarafından 207 olarak verilmiştir.²⁵ Bu durumda, Şerif Hüseyin İsyanı'ndan tamamen bağımsız entelektüel bir hareket olarak Suriye'de doğan ve gelişen Arapçı hareketin bile Arapların ancak çok küçük bir kesimini temsil ettiği söylenebilir. Şerif'in hareketinin Arapçı hareket ile fikrinsel bir bağlantısının olmadığı ve Arap toplumunda Arapçı hareketin destekçilerinin azınlıkta olduğunu tespit ettikten sonra, bu isyanın nasıl patlak verdiğini ve Osmanlı topraklarının Arap hâkimiyetinden çıkmasına ne kadar etki ettiğini incelemeye başlayabiliriz.

Şerif Hüseyin İsyanı'nın Doğuşu ve Gelişimi

Şerif Hüseyin'de isyan fikrinin ortaya çıkışı onun Osmanlı sistemi içerisinde siyasal hedeflerine varamayacağını, hatta Mekke'deki hâkimiyetinin İttihatçı hükümet tarafından yok edileceğini hissetmesiyle başlar. Şerif, İstanbul'daki adamları vasıtasıyla İttihatçıların Mekke'de kendisini yok etmeye yönelik faaliyetlerinden haberdar olmaktadır²⁶ ve Cemal Paşa'nın Suriye'deki Arapçı hareketi yok etmesinden sonra, sıranın kendisine geleceğinin farkındadır.²⁷ Şerif Hüseyin'in, Mekke Emirliği'nin babadan oğula geçen bir monarşiye dönüştürülmesi talebinin Osmanlı Devleti tarafından geri çevrilmesi²⁸ ile isyan etmesi arasındaki eşzamanlılık, isyan fikrinin ortaya çıkışı ile Şerif'in siyasal hedeflerine İttihatçılar nezdinde olumlu karşılık bulamaması arasında bağlantı olduğunu göstermektedir. Kaldı ki, isyandan altı ay önce 11 Ocak 1916'da Enver Paşa'ya çektiği telgrafta bu sebep açıkça kendini göstermektedir:

Eğer benim burada rahat oturmamı istiyorsanız Tebuk'ten Mekke'ye kadar uzanan Hicaz ülkesinde benim idari muhtariyetimi kabul ediniz ve emaneti babadan büyük oğla geçmek üzere ömrüm boyunca bana

25 Efraim Karsh and İnari Karsh, "Myth in the Desert, or Not the Great Arab Revolt", *Middle Eastern Studies* 33/2, (1997): 267-312, 376.

26 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 38, Tschirschky'den Jagow'a, Viyana, 6 Temmuz 1916.

27 Bu kanaat pek çok yabancı diplomatın raporlarında dile getirilmiştir. Bir örnek olarak bkz. HHStA, PA 12/211, Trauttmansdorff'dan Czernin'e, "Cemal Paşa'nın Suriye ve Filistin'deki Yönetimi", İstanbul, 14 Nisan 1917.

28 Dawisha, s. 33.

veriniz. Bundan başka bu sırada muhakeme edilmekte olan suçlu Arap büyüklerinin suçlarını bağışlayarak Suriye ve Irak için genel bir af ilan ediniz.²⁹

Yine bu bağlamda İttihat ve Terakki'nin eyaletlerde merkezî otoriteyi güçlendirmeye yönelik icraatları dolayısıyla Şerif Hüseyin'in gücünün her geçen gün azalması, Vehib Paşa'nın, güçlü merkez taraftarı bir vali olarak Hicaz'a atanması ve Şerif'i yakın takibe alması, yerel liderlerin geniş bir özerkliğinin olduğu Arabistan'da, bu liderlerden biri olarak Şerif Hüseyin'in Osmanlı Devleti'ne karşı politikasında önemli bir dönüşüme yol açtı.³⁰

İsyan fikrinin ortaya çıkmasında etkili olan bir diğer faktör ise büyük güçlerin desteğidir. McMahan-Şerif Hüseyin mektuplaşmaları bu süreçte önemli bir rol oynamıştır. Bu süreçte İngilizler Şerif'e Doğu Arap toprakları (*Maşrıkü'l-Arabi*) üzerinde egemenlik kurabileceğini vaad etmişler ve onun isyan fikrinin hayata geçirilmesine en önemli katkıyı yapmışlardır. Bu bağlamda isyanın patlak vermesinden sonra Şerif'e askerî destek de dâhil olmak üzere her türlü desteği vermişlerdir. Şerif'in bölgedeki saygınlığı da, Arap milliyetçilerinin desteği de bölge halkı üzerinde Osmanlı otoritesinin önüne geçebilecek etkenler değildi. Öte taraftan önde gelen Arap kabile liderlerinden aradığı desteği bulamayan Şerif, bu liderlere kendi otoritesini kabul ettirmek için İngilizler başta olmak üzere büyük güçlerin desteğine başvurmuştur. Fakat ne Necid ve Ahsa bölgelerinin en büyük hanedan aşiretinin lideri ve Osmanlı'nın Necid Valisi ve Kumandanı olan İbn Suud, ne Şuf Kaymakamı olan Ruvale hanedan aşireti lideri Nuri Şa'lan ne de Asîr Hâkimi ve Şemmer hanedan aşireti şeyhi İbn Reşid, Şerif'e kendi önderleri olarak destek vermişlerdir.³¹ Bu şekilde Arapların desteğinden

29 Cemal Paşa, *Hatıralar* (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2001), s. 320. Burada Arap büyükleriyle kast edilen Cemal Paşa tarafından tutuklanan Arapçı önderlerdir. Fakat Şerif Hüseyin'in İngilizlerle görüşmelere Arapçuların tutuklanmasından daha önce başlamış olması bu idamları sadece meşrulaştırıcı bir araç olarak kullandığını göstermektedir. Bkz. Isaiah Friedman, *The Question of Palestine* (New Jersey: Routledge, 1992), s. 68.

30 PA-AA, Türkiye 165, Bd. 37, Moritz'ten Dışişleri'ne, Şam, 8 January 1915.

31 İngilizler, Osmanlı Devleti'ne karşı bu Arap önderlerini birleştirmek adına çok çaba sarf etmişler fakat başarılı olamamışlardır. Şerif'in, bu kabile liderleri tarafından kral olarak kabul edilme talebi, İbn Suud'u Şerif'e karşı düşmanca bir tutum almaya itmiştir. Bu minvalde bir rapor için bkz. PRO, FO 371/3047, Basra Körfezi'ndeki Siyasi Temsilciden Dışişleri'ne, Basra, 21 Kasım 1916. Zaten İbn Reşid ve Nuri Şa'lan savaş sonuna kadar Osmanlı'ya sadık kalmışlardı.

yoksun olarak ortaya çıkmış bir hareketin bugün Türkiye’de bütün Araplara mal edilmesi aşağıda açıklayacağımız Batılı ulus kimliği inşa süreçleri çerçevesinde Arapların ötekileştirilmesi ile ilgilidir.

Son olarak bölgede görev yapan Türk aydın ve bürokratların Şerif Hüseyin İsyanı ile ilgili değerlendirmelerine baktığımızda, Türkler arasında bu konu ile ilgili olarak iki temel kanaatin yaygın olduğunu görürüz. İttihatçılara göre isyanın çıkış nedeni ile kendilerinin icraatları arasında hiçbir ilişki yoktur. Zira Şerif Hüseyin İngilizlerle anlaşıp isyan etmiştir. İngilizlerle anlaşmış olduğu için, Şerif merkezileştirme ve Türkleştirme yönündeki politikalar olmasa bile yine de isyan edecekti.³² İttihatçılara muhalif olanlar ise bu isyana İttihatçıların uygulamalarının yol açtığını ifade etmektedirler.³³ Her iki grubun üzerinde ittifak ettiği bir mevzu vardır ki; o da Şerif Hüseyin İsyanı’nın Arap İsyanı olmadığıdır.

32 O dönemde Suriye’de görev yapmış ve daha sonra Cumhuriyet Türkiye’sinde önemli mevkiler işgal etmiş bazı subayların hatıratında bu husus açıkça belirtilmektedir. Cumhuriyet Türkiye’sinde, orduda önemli görevler üstlenmiş olan ve savaş döneminde Suriye’de IV. Ordu Komutanlığı’nda Kurmay Başkanı olarak çalışan Ali Fuad Erden, hatıratında Şerif’in isyanı ile ilgili şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “... Hicaz isyanı Arap isyanı değildi. Mekke Emiri Şerif Hüseyin’in isyanıydı ve İngiliz ajanları tarafından İngiliz altını, İngiliz buğdayı ve pirinci ile cezbedilen urbanın (bedevi Arapların) bir hareketiydi. Yalnız asilerin karargahında birkaç Bağdatlı (Irak başvekili Nuri Sait gibi) ve Şamlı zabıt vardı ki, bunlar, isyana Arap isyanı manzarasını vermeye çalışmışlardı.” Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Savaşı’nda Suriye Hatıraları* (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2003), s. 71. Aynı şekilde aynı dönemde Medine’de görev yapan Naci Kaşif Kıcıman’ın da benzer kanaatlara sahip olduğunu görmekteyiz: “... Haksız yere isyan diyoruz: çünkü çölde ve Mekke etrafındaki Arap kabilelerinin ne istikalden ne de isyandan haberleri yoktu. İngilizlerden gelen altınlar, beşer onar bedevilere dağıtılıyor eteklerine de yüzer kurşun dolduruluyor, onlar da taşın arkasına saklanıp ikibin metreden Osmanlı cephesine kurşunları boşaltıyorlardı. Medine etrafındaki kabileler Osmanlı’ya sadıktılar...” Naci Kaşif Kıcıman, *Medine Müdafası-Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?* (İstanbul: Sebil Yayınları, 1976), s. 500-501.

33 Mehmet Selahattin Bey’in isyan hakkındaki yorumları bu grubun en müşahhas örneğidir: “... Ezcümle Emir-i Mekke-i Mükerrreme devletlü, siyadettü Şerif Hüseyin Paşa hazretleri İttihat ve Terakki Cemiyeti rüesa-yi malumesinin mezaliminden bizar olan Hicaz ahalisini kurtarmak için kıyam... ile ‘Melik-i Hicaz’ [mülk-i Hicaz?] kıta-i mübarekesi de İttihat ve Terakki Cemiyeti yüzünden Devlet-i Osmaniye’den infikak etmiştir”, Mehmet Selahattin Bey, *Bildiklerim* (Ankara: Vadi Yayınları, 2006), s. 99. Aynı şekilde eski Sadrazamlardan Hüseyin Hilmi Paşa ve Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa da Şerif’in isyanından İttihatçıların uygulamalarını sorumlu tutmaktaydı: Hüseyin Hilmi’nin değerlendirmeleri için bkz. PA-AA, Türki 165, Bd. 38, Tschirschky’den Jagow’a, Viyana, 6 Temmuz 1916; Hidiv’in değerlendirmeleri için bkz. PA-AA, Türki 165, Bd. 39, Jakoby’den Bethmann Hollweg’e, Bern, 27 Temmuz 1916.

Şerif Hüseyin İsyanı askerî olarak da oldukça marjinal bir harekettir. Zira Türkiye’deki yaygın kanaatin tersine, Arap vilayetlerindeki Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesinde kayda değer bir rol oynamamıştır. Çünkü Irak, Filistin, Arabistan’ın Mekke, Taif ve Akabe dışında kalan kısmı ve Suriye’nin Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasında Şerif’in askerî anlamda etkisi oldukça azdır. Irak’ın Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasında Basra’dan gelen İngiliz ordusu, Suriye’deki Osmanlı idaresinin sona ermesinde ise Mısır’dan hareket eden 200.000 askerlik İngiliz ordusu esas rolü oynamıştır. Her iki ordu da kuzeye doğru ilerlerken büyük kayıplar vermişlerdir. Bunlara karşı savaşan Osmanlı askerlerinin çoğunun da Arap kökenli olduğunu belirtmek gerekmektedir. 1918 yılının Ekim’inde Şam’a giren, zannedildiği gibi Faysal’ın kuvvetleri değil Mısır’dan gelen General Allenby’nin askerleridir.³⁴

Türk Ulus-Kimliği’nin “Öteki”si Olarak Araplar

Arapların ötekileştirilmesine giden süreç Osmanlı Devleti’nin Arap topraklarındaki hâkimiyetinin sona ermesiyle başlayıp Hilafet’in kaldırılmasıyla sonlanan ve ilişkilerin Hilafet merkezli bir federasyon çatısı altında sürdürülmesini amaçlayan sürecin başarsız olmasının bir sonucudur. Aslında, Hilafet kaldırılıncaya kadar hem Türk yetkililer hem de Araplar, Osmanlıcılığı bir alternatif olarak görmüşlerdir. Osmanlı Devleti’nin Arap topraklarından çekilmesinden sonra Cumhuriyet’in kurulmasına kadar geçen dönemde Türk-Arap ilişkileri, halifenin manevi otoritesi altında emperyalizme karşı işbirliği çerçevesinde şekillenmiştir. Osmanlı’nın Arap topraklarındaki fiilî hâkimiyetinin sona ermesinden sonra Türkler ve Araplar, birbirlerini iki ayrı siyasi birim olarak kabul etmiş durumdadırlar. Bu dönemde Türk-Arap ilişkilerinde tamamen kopuş yerine ilişkilerin en az zararlı yeniden temin edilebilmesi meselesi, her iki tarafın da gündemindedir.³⁵

34 Şam’ın İngilizler tarafından ele geçirilmesinin analizi için bkz. Elie Kedouire, “The Capture of Damascus, 1 October 1918”, *Middle Eastern Studies* 1/1, (1964): 66-83

35 M. Talha Çiçek, “Osmanlı Hakimiyeti’nin Sonu ve Türk-Arap İlişkilerinde Süreklilik ve Değişim Unsurları”, *Süreklilik ve Değişim Arasında Düşünce ve Hayat* içinde (haz. Adem Başpınar ve Murat Şentürk, İstanbul: Yedirenk Yayınları, 2010), s. 112.

Arap topraklarında Osmanlı hâkimiyeti sona erdikten sonra Türk ve Arap liderler ilk olarak emperyalizme karşı işbirliği gündemiyle bir araya gelmişlerdir.³⁶ Osmanlı Devleti'nin savaşta yenilmesinden ve Arap bölgelerinde hegemonik güçlerin manda yönetimlerinin kurulacağına anlaşılmasından sonra, Şerif Hüseyin İsyanı'nın mimarlarından Suriye Kralı Faysal'ın da içinde bulunduğu birçok Arap lider bağımsızlık ve bölgesel entegrasyon için Türklerle işbirliği yapmanın yollarını aramışlardır.³⁷ 20 Temmuz 1920'de Suriye'nin Fransızlar tarafından işgal edilmesi ve sonrasında aynı yılın Ekim ayında Fransa ile Türkiye arasında imzalanan anlaşma Suriye Arapları ile Türkiye arasındaki emperyalizme karşı işbirliğini sınırlandırmakla birlikte³⁸ görüşmeler Hilafet'in kaldırıldığı 1924 yılına kadar devam etmiştir.³⁹

Hilafet'in kaldırılıp Batıcı bir ideolojinin benimsenmesinden sonraki dönemde Türk-Arap ilişkilerinin şekillenmesinde Kemalist elitlerin seküler ve etnisiteyi merkeze alan bir ulus kimliği oluşturma kaygılarının büyük etkisi olmuştur. Modern bir Batılı ulus yaratmak maksadıyla nasıl birçok reform yapılmışsa Türk-Arap ilişkileri politikası da bu amaç doğrultusunda yeniden yapılandırılmış ve bu amaç ister istemez Türkiye'nin Arap devletleriyle olan ilişkilerinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Cumhuriyet reformlarının temel amacı Türkiye'yi Batı medeniyetinin eşit ve saygın bir üyesi yapmak olduğundan, kararlı bir şekilde Doğu'dan Batı'ya dönülmüştür.⁴⁰ Bu kopuş önde gelen Kemalistlerden olan ve Cumhuriyet dönemi tarih ders kitaplarının yazılmasında önemli bir rol

36 Mustafa Kemal Paşa 9 Ekim 1919'da Halep'te Suriyelilere hitaben yayımladığı beyannamede onları emperyalizme karşı mücadeleye davet etmektedir: "... Aramızda tahrik edilen ve bizleri birbirimizden ayıran husumete ehemmiyet vermemenizi bir dindaşınız olarak temenni ediyorum, bütün anlaşmazlıkları ortadan kaldırmalıyız ve bütün silahlarımızı ülkemizi bölmek isteyen hain partilere karşı çevirmeliyiz. Eğer dinlemezseniz, sonuna kadar siz üzüleceksiniz. Dinimizin [dinimizi?] imansız düşmanların ellerinden kurtarmak istiyoruz." *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, c. IV (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000) s. 251.

37 Sina Akşin, "Turkish-Syrian Relations in the Time of Faisal (1918-1920)", *Turkish Yearbook of International Relations* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1986), s. 2.

38 Akşin, s. 9.

39 Bu dönemdeki ilişkilerin ayrıntılı analizi için bkz. Çiçek, s. 112.

40 Şaban H. Çalış, "Ulus, Devlet ve Kimlik Labirentinde Türk Dış Politikası", *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi: Kimlik, Demokrasi ve Güvenlik* (der. Şaban H. Çalış, İhsan D. Dağı, Ramazan Gözen, Ankara: Liberte Yayınları, 2001), s. 3-34.

oynamış olan Hasan Cemil Çambel tarafından şu cümlelerle ifade edilmektedir: “Genç Türkiye’nin Kemalist inkılapla İslam-Osmanlı medeniyetinden laik-Türk kültürüne geçişi Kopernik inkılabına benzer ve tam bir fikir ve ruh değişikliğidir. Bu bir kutuptan, bütünü öbür kutba geçme hareketidir.”⁴¹

Yukarıda anlatılan şartların değişmesiyle ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulması ile birlikte benimsenen ulus-devlet ideolojisi, Hilafet merkezli iddialardan ve bu bağlamda çoğunluğunu Arapların oluşturduğu Osmanlı toprakları üzerindeki siyasi taleplerden vazgeçmek ile hayata geçirilebilirdi.⁴² Türklük bir özne olarak ancak bu şekilde gündeme gelebilirdi. Bu iddiaların Türk milletine verdiği zarar konusunda Çambel şunları söylemektedir. “... Bu islami-evrensel kültür bize yabancı idi ve asırlarca bizi ezdi. Biz buna kaç asır inandık ve hiç değişmeyecek yegane hakikat sandık...”⁴³ Takip eden satırlarda da görülebileceği gibi, Çambel açıkça Türklüğün Osmanlı Devleti döneminde tarihten silindiğini ifade etmekte ve Türkün tekrar var olabildiğini de bu “yabancı” kültürden uzaklaşmaya bağlamaktadır. Böyle bir politikanın gerçekleşmesi de ancak önceden Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan Müslüman milletleri “ötekileştirmek” ile mümkün olabilirdi. Bu bağlamda, hem ulusçuluğa motive olmak hem de Türklüğü yeni vatandaşın tarih algısını şekillendirirken daha merkezî bir yere oturtmak adına, Araplar I. Dünya Savaşı’nda Türkleri arkadan vuran “hainler” olarak damgalanıp ötekileştirildiler ve bir anlamda temsil ettikleri imajla benimsenen yeni radikal-Batıcı ideolojinin çimentosu oldular.⁴⁴ Bu ötekileştirme aynı zamanda “kültürümüzü tabilikten, tebalıktan, esirlikten kurtarma, ve kendi istiklalini yeniden fethetme”⁴⁵ savaşıydı.

Bu dönüş aynı zamanda, yeni ideoloji doğrultusunda şekillenen ulusal tarih anlatısında Türkün daha merkezî bir yerde olduğu ve

41 Hasan Cemil Çambel, *Makaleler Hatıralar* (Ankara: TTK Yayınları, 2011), s. 19.

42 Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1938)* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1973), s. 84.

43 Çambel, s. 20.

44 Bu anlayış Falih Rıfki Atay’ın *Zeytin Dağı* isimli kitabında Arap vilayetleri hakkındaki değerlendirmelerle daha da somutlaşmaktadır: “Biz Kudüs’te kirada oturuyoruz. Halep’ten bu tarafa geçmiyen şey, yalnız Türk kağıdı değil, ne Türkçe ne de Türk geçiyor. Floransa ne kadar bizden değilse, Kudüs de o kadar bizim değildi...” Falih Rıfki Atay, *Zeytin Dağı* (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1964), s. 47.

45 Çambel, s. 20.

diğerlerinin dışlandığı bir yaklaşım değişikliğini de gerekli kıldı. Bu yaklaşım 1924-1931 yılları arasında olgunlaştı ve aşığıda incelenecek olan 1931 tarihli ders kitaplarına yerleştı. Böyle bir yaklaşımı benimsemek Türke yeni şartlar içerisinde özgüven kazandırmak için gerekliydi. Bu tarih yaklaşımının mimarlarından olan Hasan Cemil Çambel'in 1931 yılında yayınladığı bir yazıya göre "insan için olduğu gibi, millet için de, kendini bilmek, hüviyetinin ve tarihinin şuurunu içinde yaşamak, hayat ve bekanın ilk şartıdır".⁴⁶ Bu gereklilik 1932 yılında düzenlenen 1. Tarih Kongresi'nde Maarif Vekili Esat Bey tarafından Osmanlı'dan kalma ders kitaplarının değiştirilmesi ifade edilirken şu cümlelerle dile getirilmekteydi:

Malumu alileridir ki tarih, bütün kültür ilimlerinin temelidir. Bir millet, geçmişte olan biteni, memleketini ve dilinin, edebiyatının, san'atlarının ve idari, içtimai, siyasi, medeni varlığını öğrenebilir. Şimdiye kadar okumuş olduğumuz kitaplardan hemen birçoğunun tercüme ve ıktibas edilmiş olan asılları ise bu maksada taban tabana zıt olarak hakikatı ve Türk milletinin varlığını ve benliğini ve cihan medeniyetine olan hizmetlerini tebarüz ettirmekten, herhangi bir sebeple uzak bulunmuş idi.⁴⁷

*İslam Ansiklopedisi'*nde anlatıldığı kadarıyla, Atatürk'e göre, şimdiye kadar Türklerin tarihte yaptıkları işleri kendi namlarına kaydedilmemişti. Etienne Copeaux'nun da ifade ettiği gibi İslamiyet gerçek Türk kimliğinin üzerinde bir cila gibi görölmekteydi. Birçok Avrupa devletlerinin iddialarını çürütmek için Türklerin tarih içindeki ve Anadolu'daki varlıklarının doğrulanması gerekmektedir. Bunun için de Türkün gerçek tarihinin araştırılması, onu ulusal tarihinin merkezine koymuş bulunan yeni devlet için bir zorunluluktur.⁴⁸

Türk, yeni oluşturulan tarihsel algılamanın yegâne öznesine dönüşürken, alternatiflerin de ortadan kalkması gerektiği düşünöldü. Araplara dair ders kitaplarında beliren imaj da bu gerekliliğin bir ürünü olarak ortaya çıktı. Ayrıca, Copeaux'nun ifadesiyle, İslam tarihi içindeki merkezî konumu itibariyle Araplarla İslam çoğu zaman birlikte zikrediliyordu. Yine aynı yazara göre, Türk Tarih

46 Çambel, s. 15.

47 Maarif Nazırı Esat Bey, "Maarif Nazırı Esat Beyefendinin Açma Nutku", *Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları* (Ankara: TTK Yayınları, 1932), s. 5.

48 Etienne Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006) s. 55-56.

Tezi çerçevesinde Arapları, Türklerin torunları ya da Türklerden etkilenmiş bir halk olarak sunmak da İslam’ın kutsal sınırlarına tecavüz etmek anlamına geleceğinden, sadece, M.Ö. 2600 yıllarında Arabistan’ın büyük bölümünün, Türklerin atası oldukları iddia edilen Sümerlere bağlı olduklarını ifade etmekle yetinilmişti.⁴⁹

Bundan dolayı Arapların ötekileştirilmesi daha ziyade somut olaylar üzerinden gerçekleşti. Aşağıda incelenecek olan ve Arapları “hain” olarak nitelendiren bakış açısı da bu olaylardan bir tanesidir. Bu bakış açısını tesbit etmek için Cumhuriyet’in ilk yıllarında, benimsenen yeni ideoloji doğrultusunda hazırlanan ders kitaplarında ve katı Batılılaşmacı görüşü benimseyen yazarların kitaplarında Arap imajının ve Şerif’in isyanının Cumhuriyet devrimlerini meşrulaştırıcı bir unsur olarak nasıl değerlendirildiğine bakmak gerekmektedir. Bahsedilen projenin hayata geçirilmesi için en büyük engel olan Hilafet müessesesinin miadını tamamlamış olduğu ve artık “işe yaramaz” bir kurum hâline geldiği, Türkleri tarih sahnesine çıkarmak maksadıyla kurulmuş olan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından hazırlanan tarih ders kitaplarında Şerif’in isyanı bağlamında şöyle anlatılmaktadır:

... Umumi Harpte, Halifenin ilan ettiği ‘Mukaddes Cihat’ bu hilafet müessesesinin ne kadar boş ve müflis ve ona istinat eden siyasetlerin ne kadar şaşkın ve hayalperest olduğunu meydana çıkardı. Türk vatanının her cephesinde ve bilhassa ‘Darülhilafetiyye’ [?] denilen Hilafet markarı İstanbul’un kapılarında Türk varlığını yokluk mezarına gömmek için saldıranlar içinde para ile tutulmuş Müslüman alayları gördü. Bundan daha acı bir hakikat olarak Peygamber’in torunu *Şerif Hüseyin*, düşman altını İslamlık haysiyetine ve İngiliz himayesinde kırallığı, Halife idaresinde Şerifliğe değişerek oğulları, torunları ve bütün hısımlarıyla birlikte Hilafete isyan etti; İslamlığı zulümden, kölelikten kurtarmak ve şerefleştirmek için damarlarının temiz kanını asırlarca cömertlikle akıtmış olan Türkü peşine taktığı *çöl ve şehir Araplarına* öldürtmekte İslam olmıyan düşmanlarla yarışa çıktı; halifenin, kaç asırlık kılıfından çıkararak İslam alemine salladığı ‘Sancak-ı Şerif, altında *Türk askerinden başka kimse* göremedi.⁵⁰

Görüldüğü gibi, birkaç küçük bedevi kabilenin desteği ve büyük oranda İngiliz desteğiyle organize edilen ve büyük Arap kabilelerinin yanında Suriye, Filistin, Irak ve Mısır gibi Arap anakarasını

49 Copeaux, s. 274.

50 Maarif Vekaleti, *Tarih IV-Türkiye Cumhuriyeti* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), s. 158.

oluşturan topraklarda da dikkate değer bir destek sağlayamadığı Cumhuriyet elitleri tarafından çok iyi bilinen Şerif Hüseyin'in hareketi, siyasal hedefleri gerçekleştirmek uğruna bir "Arap İsyanı"na hatta bir "Arap ihaneti"ne dönüştürülmüştür.⁵¹

Yine aynı ders kitaplarında, yeni kimlik inşası bağlamında, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde oluşturulmaya çalışılan Osmanlılık kimliğinin başarısız olduğu vurgulanıp, bu kavimlerin bir arada yaşamasının imkânsızlığına dikkat çekilmiştir. Böylece Cumhuriyet döneminde benimsenen ulusçu politikanın zihinlerde varolan bütün alternatifleri ortadan kaldırılmış oluyordu:

... [Meşrutiyet devrinde] kavimler arasındaki nizalar, meclis duvarlarından harice çıkarak, *Arnavut, Ermeni, Arap ve hatta Kürt meseleleri* tahaddüs etti... Görülüyor ki, İmparatorlukta ikinci defa meşrutiyetin ilanı ile bütün tebaaya siyasi hukuk verilmiş olmasına rağmen, muhtelif kavimlerin uyuşup imtizaç ederek bir Osmanlı milleti teşkiline çalışmaları şöyle dursun, aradaki niza ve münaferetler artmış ve meşrutiyet devrine kadar milli iddiaları az olan Müslüman gayritürkler dahi *milliyete müstenid istiklal davasına* girmişler ve hatta fiili hareketlere bile geçmişlerdi (1912).⁵²

Bu değerlendirmede dikkati çeken bir diğer husus da yukarıda tamamen farklı gelişim çizgilerine sahip olduklarını göstermeye çalıştığımız Arapçılık hareketiyle Şerif'in isyanının aynı sürecin unsurları ve aynı ideolojik gayelerin eserleri olarak yansıtılmasıdır.

Yukarıda Çambel tarafından da dile getirilen Hilafet'in artık Müslümanların kurtulması lazım gelen bir "ağırlık" olduğu ve Müslümanlar arasında hiçbir etkisinin kalmadığı, hatta Osmanlı idaresi altında bulunan Arapların isyanına dahi engel olamadığı düşüncesi Cumhuriyet'in ilk yıllarında okutulan tarih ders kitaplarında şu ifadelerle karşılığını bulmuştur:

... Hatta Osmanlı'ya doğrudan doğruya tabi olan Müslümanlar, bilhas-sa Araplar, Hilafete ihanetle düşmanlarının tarafına geçip Osmanlılar aleyhine harbe iştirak ettiler. Bunların başında Peygamber sülalesinden geldiğini iddia eden *Mekke Şerifi* ve oğulları da vardı.

51 Celal Bayar hariç, Türkiye'nin ilk beş cumhurbaşkanı I. Dünya Savaşı döneminde, bir süreliğine de olsa, Suriye'de göreve yapmışlardı. Dolayısıyla Cumhuriyet'i kuran iradenin, Şerif Hüseyin'in isyanının bütün Arapları temsil etmediğini bilmemesi gibi bir durum söz konusu değildi.

52 Maarif Vekaleti, *Tarih III-Yeni ve Yakın Zamanlar* (Ankara: Maarif Matbaası, 1941), s. 309.

Bu vakıa, pek açık ve kati olarak gösterdi ki, hilafet fikrinin bütün Müslümanlar hayatında artık *bir kıymet ve ehemmiyeti kalmamıştır*; ötedenberi Osmanlı Devleti’nin ciddi bir işine yaramıyan bu silah, artık terk edilmesi lazım gelen beyhude ve zararlı bir ağırlıktan ibarettir.⁵³

Mevzubahis ideolojik yaklaşımların günümüzde okutulan Tarih kitaplarında da hâkim olduğunu görmekteyiz. Öyle ki kitapta isyanın elebaşısı olan Şerif Hüseyin’in adı dahi geçmemekte, isyan bütün Araplara mal edilmektedir. 2004 yılında MEB tarafından basılan *Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük* kitabında I. Dünya Savaşı sırasında Arapların tutumu hakkında şunlar yazılmaktadır:

İngilizler, Osmanlı Devleti içinde yaşayan Arapları kışkırtıp onların çoğunlukta oldukları bölgeleri nüfuzları altına almayı da düşünüyorlardı. Yüzlerce yıl Osmanlı Devleti’nde huzur içinde yaşayan, askere bile alınmayan Araplar, İngiliz casusları tarafından kışkırtıldılar. Öte yandan İngilizler hem Güney Irak’a hem de Aden’e çıkarma yaptılar. Türk birlikleri bir yandan ayaklanan Araplarla bir yandan da İngilizlerle uğraşmak zorunda kaldılar... Arap Yarımadası’nda ayaklanan Araplarla uğraşan Türk kuvvetleri kahramanca savaşmalarına karşın, pek çok yeri elden çıkarmak zorunda kalmışlardı... [İngilizler Mısır’dan ilerlerken] bu sırada Araplar da ayaklanarak İngilizlere yardımlarda bulunmuşlardır.⁵⁴

Bu bakış açısı Araplar tarafından bile bu şekilde “ihamet”e uğramış olan bir devletin ve cihad ilanına hiçbir Müslümanın kulak vermediği bir halifenin artık varlığını devam ettirebilmesinin imkânsız olduğu tezinden hareketle Cumhuriyet’in kuruluş ideolojisini meşrulaştırır. Niyazi Berkes’in akademik bir üslupla sunduğu bu yaklaşıma göre, Batı’dan etkilenen Arapların geliştirdiği Arap milliyetçiliği, daha I. Dünya Savaşı başlamadan Araplar arasında bağımsız olma isteğini güçlendirmişti; onlar da kendi ulus-devletlerini kurmak için Osmanlı Devleti’ne isyan ettiler.⁵⁵

Aynı bakış açısının ürünü olan ve herhangi bir bilimsel temeli bulunmayan bir diğer yaklaşıma göre Araplar dört yüz sene Türk hâkimiyetinde kalmışlar, fakat Araplıklarını unutmamışlar ve kendi ırki benlikleri ile millî duygularına sahip çıkabilmişlerdir. İlhan

53 *Tarih III*, s. 309.

54 *Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 2004), s. 31.

55 Niyazi Berkes, *İslamcılık, Ulusçuluk ve Sosyalizm-Arap Ülkelerinde Görüşüklerim Üzerine Düşünceler* (İstanbul: Bilgi Yayınları, 1975), s. 14-17.

Arsel tarafından seslendirilen birtakım yargılara göre, bu süre zarfında Türklerin ne dillerini, ne kültürlerini ne de niteliklerini benimsemişlerdir. “Sahip oldukları bu milliyetçi duygu sayesinde yabancı [yani Osmanlı] boyunduruğundan kendilerini kurtarmışlardır.”⁵⁶ Benzer ifadelere Atay’ın kitabında da rastlamaktayız: “Osmanlı saltanatı som bürokrat iken, bürokrasi bile tam-Arap, yahut yarı-Araptır. Türkleşmiş hiçbir Arap görmedikten başka, Araplaşmış Türke az rast geliyordum... Osmanlı İmparatorluğu burarlarda ücretsiz tarla ve sokak bekçisiydi...”⁵⁷ Arapların Osmanlı Devleti’nden ayrılma süreci tamamen onların kendi ulus-devletlerini kurmaktan başka bir gayeleri olmadığı varsayımından hareketle yorumlanmaktadır. Ayrıca, yine aynı eserde, İslamlık ile Araplığı özdeşleştirme, İslam’ı Araplara ait bir kimlik tasavvuru gibi gösterme gayreti de göze çarpmaktadır.

Yine bu bakış açısına göre, Arapların “milliyetçi” olmalarına karşılık Türklerin milliyetçi olmamalarını, hatta “Arapçı” olmalarını, “Türkün geri kalmışlıklarının, mutsuzluklarının, uygar milletlerindeki olumsuz değerlendirilmelerinin, kendi kimlik bilincinden yoksunluklarının ve özetle, her kötüye gidişinin nedenlerinin büyük bir kısmı”nı anlamak için Araplara bakmak gereklidir. Araplar modern anlamda olmasa bile, İslam’ın doğuşundan beri bir Araplık bilincine sahiptirler, fakat Türklerde bu yoktur. Türklerin geri kalmışlıklarından kurtulabilmeleri için milliyetçi bir tavır benimsemeleri gerekmektedir. Araplarla yakın ilişkiler ise Türklerin millî kimliklerini unutmalarına sebep olmuştur.⁵⁸ Dolayısıyla millî kimlik kazanabilmek için Araplardan uzak durmak gerekmektedir.

Şerif Hüseyin’in isyanı Türk uluslaşma sürecine yaptığı katkıya benzer bir katkı Arap uluslaşma sürecine de yapmıştır. Osmanlı alternatifinin tamamen ortadan kalkmasından sonra milliyetçi bir ideoloji benimseyen Arap liderleri, bu ideolojiyi meşrulaştırmak adına Osmanlı dönemini ötekileştirmek yoluna gitmişlerdir.

56 İlhan Arsel, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1977), s. 12.

57 Atay, s. 48.

58 Arsel, s. 57; Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti’nin okullarda ders kitabı olarak okutulmak üzere 1931 yılında hazırladığı ders kitabında hilafet yaklaşımı bu yaklaşımla paraleldir: “... Eğer Yavuz Selim Halifelik sıfatını imparatorluk siyasetine vasıta olarak kullanmak üzere almağa özenme idi, bu mesele belki o zaman sona ermiş, Osmanlı Devleti’nin asrın icaplarına göre tekamülüne mani bir müesseseye ihdas edilmemiş ve Türklük bu boş ünvanı taşımak yüzünden birçok zararlara uğramamış olacaktı.” *Tarih* IV, s. 157.

Bu noktada Osmanlı'nın Arapları sömürdüğü ve Arapların da buna karşı gelerek Şerif'in önderliğinde ayaklandıkları, ders kitaplarında işlenmiştir. Dahası, Arapların zaten Osmanlı döneminde de Arapçı oldukları ve bu nitelikleri dolayısıyla Şerif önderliğinde ayaklanarak Osmanlı hâkimiyetine son verdikleri tezi hem akademik literatürde hem de ders kitaplarında anlatılmıştır.⁵⁹

Son tahlilde, Şerif Hüseyin ve bazı Arap kabilelerinin işbirliğinin sonucu olarak doğmuş ve Arap topraklarında Osmanlı hâkimiyetinin sona erme sürecine herhangi ciddi bir katkı sağlamamış olan sözkonusu isyanın, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu elitleri tarafından Arapları temsil eden bir hareket olarak değerlendirilmesi konjonktürel siyasetin bir ürünü olarak ortaya çıkmış bilinçli bir tercihtir. Bugün Türkiye vatandaşlarının büyük bir kısmının zihninde bir “Arap ihaneti” ve “Arap isyanı” olarak algılanmasının nedeni de, olayın hakikatinden ziyade Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu ideolojisi olan Kemalizm'in benimsediği aşırı Batıcı, ulusçu ve Türklük merkezli politikalarıdır. Yukarıda da ifade edildiği gibi son dönemde İngiliz arşiv belgelerinden hareketle yapılan çalışmalar bu isyanın ne kadar marjinal bir hareket olduğunu bütün detaylarıyla ortaya koymaktadır. Arap halklarının yeniden dünya gündeminin merkezine oturduğu bu dönemde Türkiye'deki Arap algısının da yeniden tartışılması ve bu algının gerçekliğinin çeşitli açılardan değerlendirilmesi gerekmektedir.

Abstract

Turkish Nation-Building and the “Arab Treason” in the Context of Textbooks in the Early-Republican Period

It is today well-known in the academic literature that Sharif Hussein's Revolt, which broke out in June 1916 in Mecca, was not a movement emerged by the participation of the majori-

59 Bu konuda Arapça yapılmış bazı akademik çalışmalar için bkz. Kadri Kal'acı, *es-Sevratü'l-Arabiyyetü'l-Kübra 1916-1924* (Beyrut: Şeriketü'l-Matbuat li't-Tevzi ve'n-Neşr, 1993); Mustafa Talas, *es-Sevretü'l-Arabiyyetü'l-Kübra* (Şam: Talas li'd-Dirasat ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1987); Süleyman Musa, *es-Sevretü'l-Arabiyyetü'l-Kübra* (Amman: Dairetü's-Sekafe ve'l-Fünun, 1966). Bu örneklerin sayısını daha da artırmak mümkündür. Ders kitapları için bkz. “Tarihu'l-Arabî'l-Hadis ve'l-Muasır -es-Salisü's-Seneviyyi'l-Edebî-2005-2006” (Şam: el-Cumhuriyyeti'l-Arabiyyeti's-Suriye, Vizareti't-Ta'lim, el-Müesseseti'l-Amme li'l-Matbuat ve'l-Kütübi'l-Medresiyeye, 2005).

ty of the Arabs with a nationalist aspiration. However, during the nation-building process in Turkey, which began with the abolition of the Caliphate, it was reflected by the Republican elites as a treasonous uprising undertaken by all Arabs to “stab” the Ottoman Caliph, in order to construct the Arab image as the Turk’s ‘other’. Taking this image into consideration, this study aims at an analysis of the representation of Arabs in textbooks in the early-Republican Turkey. In this regard, the study will firstly set out to clarify the nature of the Sharif’s movement questioning the ideological aspect of the revolt as well as its proportion of support among the urban and Bedouin Arabs. This will be followed by an examination of Turkish schoolbooks to see the impact of Sharif Hussein’s Revolt on the Turkish-Nation building process.

Keywords: Sharif Hussein’s Revolt, Arab Nationalism, Nation-Building, the Caliphate.